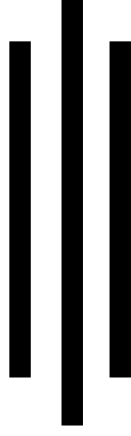
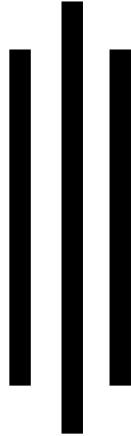

नेपाली अभिलेखीय शब्दको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि
प्रस्तुत शोधप्रबन्ध

शोधार्थी
यमनाथ तिमिल्सिना
उप-प्राध्यापक (नेपाली)
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा
२०६२

शोध-निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका शोधार्थी श्री यमनाथ तिमिल्सिनाले मेरा निर्देशनमा “नेपाली अभिलेखीय शब्दको अध्ययन” शीर्षकमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि अनुसन्धानकार्य सम्पन्न गरी तयार पारेको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
(प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल)
शोध-निर्देशक

मिति २०६२/०९/२५

शोधप्रबन्धको स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका शोधार्थी श्री यमनाथ तिमिल्सिनाले “नेपाली अभिलेखीय शब्दको अध्ययन” शीर्षकमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि अनुसन्धानकार्य सम्पन्न गरी पेस गरेको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछौं ।

स्वीकृत गर्ने शोधप्रबन्ध समिति

(प्रा. डा. माधवप्रसाद पोखरेल)
शोध-निर्देशक

(प्रा. डा. चूडामणि बन्धु)
शोध-विशेषज्ञ

(प्रा. दिनेशराज पन्त)
शोध-विशेषज्ञ

कृतज्ञता ज्ञापन

नेपाल बहु जाति बहु भाषी भएको मुलुक हो । यहाँ करिब सयभन्दा बढी भाषाहरू बोलचालमा छन् । तीमध्ये नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो । यस भाषाको श्रीवृद्धिमा लाग्नु प्रत्येक नेपालीको कर्तव्य हुन आउँछ । नेपाली भाषाको ऐतिहासिक अध्ययन जति हुनु पर्ने थियो, त्यति भएको पाइँदैन । नेपाली जातिको संस्कृति, सभ्यता, राज्यसञ्चालनको पद्धति र जातीय गौरव वा पहिचान अभिलेखीय नेपाली भाषाबाट बुझ्न सकिन्छ । नेपाली अभिलेखीय भाषाको समग्र अध्ययन नभई रहेको अवस्थामा प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाली अभिलेखीय शब्दको अध्ययन गर्न पाउँदा म आफू सन्तुष्ट छु । 'धेरै पढ्नुपर्छ, असल बन्नुपर्छ अनि राष्ट्रप्रति इमान्दार हुनुपर्छ' भन्ने मेरा पूज्य पिताजी श्री पशुपति तिमिल्सिना र 'अभै पढ, मात्तिएर नहिँड' भन्ने मेरी ममतामयी माता श्रीमती मन्धरी तिमिल्सिनाको संयुक्त शैक्षिक पथप्रदर्शनले नै यो कार्य सम्भव भएकाले म यस बखत हृदयदेखि उहाँहरूप्रति आभार प्रकट गर्दै उहाँहरूको आशीर्वचन सधैं पाइरहन चाहन्छु ।

विद्यावारिधि उपाधिका लागि शीर्षक छनोटदेखि लिएर साङ्गोपाङ्ग अध्ययनमा शोध-निर्देशकको गरिमामय, प्रेरणादायी तथा अहम् भूमिका निर्वाह गर्नुहुने आदरणीय गुरु प्रा. डा. माधवप्रसाद पोखरेल र सधैं घरैको छोराजस्तो सम्झी व्यवहार गर्ने आदरणीय गुरुआमा शारदा पोखरेललाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । त्यसैगरी अभिलेखीय अध्ययनका क्रममा जुनसुकै समयमा पनि उचित सुझाव दिएर अध्ययनलाई यस रूपमा ल्याउन विशेष सहयोग पुऱ्याउनु हुने आदरणीय गुरु प्रा. डा. चूडामणि बन्धु र प्रा. दिनेशराज पन्तलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसरी नै नेपाली अभिलेखीय शब्दको अध्ययनमा रुचि राखेर अधि बढ्न प्रेरित गर्ने स्वर्गीय गुरु बल्लभमणि दाहालप्रति श्रद्धासुमन चढाउँछु ।

आफ्नै घरमा अतिथि सत्कार गराई नबुझिएका अभिलेख र अभिलेखका कठिन शब्दहरूको अर्थ लगाउन सहयोग गर्नु हुने आदरणीय गुरु भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेल र उहाँको परिवारलाई म धन्यवाद टर्क्याउन चाहन्छु । त्यसैगरी लामो समय उपलब्ध गराएर संस्कृत शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ दिई पूरापूर सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरु प्रा. डा. दुर्गाप्रसाद दवाडीप्रति आभार प्रकट गर्दछु । त्यसरी नै विवादित ऐतिहासिक विषयमा उचित मार्ग-निर्देशन गर्नु हुने गुरुहरू प्रा. डा. राजाराम सुवेदी, डा.महेशराज पन्त र प्राज्ञ ज्ञानमणि नेपाललाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यस्तै ज्योतिष विषयसँग सम्बन्धित शब्दको अर्थ लगाउन सहयोग गर्नुहुने ज्योतिष डा. बलराम उपाध्याय रेग्मीलाई साधुवाद दिनु आफ्नो कर्तव्य सम्झन्छु । त्यसैगरी अभिलेख सङ्कलनदेखि लिएर अध्ययनको उत्तरार्धसम्म सरसल्लाहमा सहभागी मित्र श्री विदुर चालिसेलाई मुरीमुरी धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसरी नै नेपाली भाषिकाका विभिन्न विद्वान् व्यक्तिहरूसँग भेट गराउँदै आफूले समेत धेरै समय उपलब्ध गराएर अध्ययनलाई सहयोग पुऱ्याउनु हुने सशस्त्र प्रहरी अधिकृत देवीदत्त पन्तलाई

धेरैधेरै धन्यवाद टक्र्याउन चाहन्छु । अध्ययनका सिलसिलामा छिट्टै उपाधि लिनुपर्छ भनी घचघच्याइरहने आदरणीय गुरु प्रा. डा. भूपति ढकाल, महेन्द्रभूषण थापा, हुमकान्त पाण्डे, टीकाराम बाँस्तोला, भवानी पाण्डे, विष्णुप्रसाद पौडेल, कुसुमाकर न्यौपाने, ओम शर्मा तथा राधाकृष्ण गैरे, रामचन्द्र पोखरेलगायतका सहकर्मी मित्रहरूलाई धन्यवाद दिनु म आफ्नो कर्तव्य ठान्दछु । त्यसैगरी अध्ययनकै क्रममा सामग्री सङ्कलनमा सहयोग पुऱ्याउने भाइद्वय शिवलाल तिमिल्सिना र वेदहरि तिमिल्सिना धन्यवादका पात्र छन् । त्यसैगरी घरमा अध्ययनको वातावरण सिर्जना गरी अध्ययनमा ढिलाइ गर्नु हुँदैन भनी दिनहुँजसो सचेत गराउने मेरी श्रीमती राधा तिमिल्सिनालाई यसबखत असल र सफल गृहिणीको दर्जा दिँदै धन्यवाद दिन चाहन्छु । अध्ययनका क्रममा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने मित्रद्वय बोधराज ढकाल र उपेन्द्र न्यौपाने, भानिज सुरज पौडेल अनि पुत्रत्रय प्रकाश, विश्वास र सागर धन्यवादका पात्र छन् । परिशिष्ट ७ का महानुभावहरू जसले यस शोधप्रबन्धलाई उचित परामर्श दिएर सहयोग पुऱ्याउनु भयो उहाँहरू पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । त्यसैगरी विभिन्न अभिलेखलाई शिलापत्र, ताम्रपत्र, तथा कनकपत्रबाट पत्र-पत्रिका एवम् पुस्तकमा प्रकाशित गर्ने अग्रज अनुसन्धाताहरूप्रति म आभारी छु । त्यस्तै अध्ययन विदा स्वीकृत गरी पढ्न पठाउने पृथ्वीनारायण क्याम्पस, विद्वत्वृत्ति प्रदान गरी अध्ययन कार्यमा प्रोत्साहित गर्ने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, विद्यावारिधि उपाधिका लागि आवश्यक कार्य पूरा गरी अधि बढाउने डीनको कार्यालय, मानविकी सङ्काय र अध्ययनका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने एस्. ओ. एस्. हरमन माइनर विद्यालय गण्डकी परिवारलाई पनि म धन्यवाद टक्र्याउन चाहन्छु । विद्यावारिधि उपाधिका लागि विषय दतादिखि लिएर कार्यशाला गोष्ठी, शोधप्रस्ताव संशोधन गोष्ठी, नेपाली विभागमा भएको कार्यपत्र गोष्ठी, पूर्वकार्य समीक्षाको मूल्याङ्कन, शोधप्रबन्धको अन्तिम मूल्याङ्कन आदि कार्यमा सहभागी सम्पूर्ण विद्वान् गुरुहरूमा हार्दिक धन्यवाद दिनु म आफ्नो कर्तव्य सम्भन्छु ।

अन्त्यमा सिङ्गो पाण्डुलिपिलाई कम्प्युटर टाइप गरी सहयोग गर्ने सिन्द्याक्स कम्प्युटर एजुकेसन, पोखराका प्रोपाइटर कृष्ण तिमिल्सिना र राधा तिमिल्सिना साथै प्रीति फन्ट प्रयोग गरी छापिएको सामग्री 'टुल बक्स' भन्ने सफ्ट वयरको सहायताले वर्णानुक्रम तोक्ने, अर्थ खोज्न सजिलो होस् भनी अनुच्छेद नम्बरको सूची अनि कुन शब्द कहाँ छ भन्ने जानकारी दिने शब्दसूची बनाई सहयोग पुऱ्याउनु हुने बेलायती नागरिक पिटर ओट्टली र ने.रा.प्र.प्रा. का सुब्बा सरोज श्रेष्ठलाई पनि म यसबखत मुरीमुरी धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसैगरी यस शोधप्रबन्ध तयार गर्ने काममा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूका साथै सम्पूर्ण साथीभाइ, इष्टमित्र र छरछिमेकप्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छु । धन्यवाद ।

यमनाथ तिमिल्सिना
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा
२०६२/०९/२५

विषय-सूची

शोध-निर्देशकको मन्तव्य

शोधप्रबन्धको स्वीकृति-पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

शीर्षक	पृष्ठ
१. पहिलो अध्याय : शोधप्रबन्धको परिचय	१-७
१.१ समस्याकथन	१
१.२ शोधप्रबन्धको उद्देश्य	१
१.३ शोधप्रबन्धको औचित्य	२
१.४ शोधप्रबन्धको सीमा	२
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.६ शोधविधि	५
१.७ शोधप्रबन्धको सङ्गठन	७
२. दोस्रो अध्याय : नेपाली अभिलेखको परिचय	८-८४
२.१ दिव्योपदेशपूर्वका उपलब्ध नेपाली अभिलेख	९
२.२ विषयवस्तुका आधारमा नेपाली अभिलेखहरू	३२
२.३ नेपाली अभिलेख लेखिएको ठाउँको नाम	३८
२.४ नेपाली अभिलेख लेख्न लगाउने राजामहाराजाका साथै विशिष्ट व्यक्तित्वहरूको नामावली	४०
२.५ दिव्योपदेशपूर्वका नेपाली अभिलेखमा प्रयुक्त व्यक्तिका नामहरू	४२
२.६ दिव्योपदेशपूर्वका नेपाली अभिलेखमा प्रयुक्त थरहरू	६९
२.७ दिव्योपदेशपूर्वका नेपाली अभिलेखमा प्रयुक्त ठाउँका नामहरू	७४
३. तेस्रो अध्याय : अभिलेखीय नेपाली शब्दको भाषिक विश्लेषण	८५-१२७
३.१ नेपाली अभिलेखीय शब्दको अध्ययनमा पाइएका सूचनाहरू	८५
३.२ नेपाली अभिलेखमा प्रयुक्त संस्कृत भाषाका प्रशस्तिको विवरण र त्यसको अर्थ	८८
३.३ अभिलेखमा पाइएका संस्कृतांशको विवरण र भावार्थ	९०

३.४ दिव्योपदेशपूर्वका नेपाली अभिलेखमा प्रयुक्त लोकोक्ति (वाक्यांश) हरू	९५
३.४.१ उखान	९५
३.४.२ टुक्का	१०१
३.४.३ सूक्ति	१०४
३.५ नेपाली अभिलेखीय शब्दमा देखिएको ध्वनिपरिवर्तन	१०६
३.६ नेपाली अभिलेखीय शब्दमा भएको अर्थपरिवर्तन	११७
३.७ एउटै शब्दका अनेकौं लेख्य भेदहरू	१२०
४. चौथो अध्याय : अभिलेखीय नेपाली शब्दको अर्थनिर्धारण	१२८-३३९
४.१ अर्थनिर्धारणमा अवलम्बन गरिएका नीतिहरू	१२८
४.२ अभिलेखीय शब्दको अर्थ	१२९
४.३ निष्कर्ष	३३९
५. पाँचौं अध्याय : उपसंहार	३४०-३४४
५.१ सारांश	३४०
५.२ निष्कर्ष	३४२
५.३ सुभाष	३४३
परिशिष्ट	३४५-५२३
१. नेपाली अभिलेखको मूल पाठ	३४५
२. अनुच्छेद नम्बर दिइएको अभिलेखको सूची	४९२
३. दोहोरिएको नम्बर तथा कुन शब्द कहाँ छ, जानकारी दिने शब्दसूची	४९७
४. वि.सं. ७०० भनिएको राखुको नेपाली शिलालेख	५०२
५. अध्ययन हुन बाँकी शब्दहरू	५०३
६. दिव्योपदेशपूर्वका नेपाली अभिलेखमा प्रयुक्त सरल शब्दहरू	५०४
७. प्रश्नोत्तर तथा छलफलमा सहभागी विद्वान् तथा भाषिकाका जानकार व्यक्तिहरूको नामावली	५२३

सङ्केत-सूची

- अ. = अरबी
अङ्. = अङ्ग्रेजी
अव्य. = अव्यय
क्रि. = क्रिया
क्रि.वि. = क्रियाविशेषण
तिब्ब. = तिब्बती
तु. = तुर्की
ध्व.प. = ध्वनिपरिवर्तन
ना. = नाम
ना.यो. = नामयोगी
निपा. = निपात
ने./नेवा. = नेवारी
पा.दो. = पाठदोष
प्र. = प्रत्यय
प्रा. = प्राकृत

चिन्ह-सूची

- / विकल्प रूप
- निर्देशक चिह्न तथा समस्त सङ्केत
- . सङ्क्षेपीकृत चिह्न
- ( ) गौण सङ्केत
- + संयोजक वा जोड
- / विभाजक अथवा छुट्याऊ
- | पूर्णविराम अथवा अर्थ पूरा भएको सङ्केत
- ; उस्तै अर्थ दुई वा धेरै भएमा दिने चिह्न
- ∅ हटाऊ
- ध्वनिपरिवर्तन भएर बनेको रूप
- | तल हेर वा तलको जस्तो बनाऊ

फा. = फारसी

भो. = भोजपुरी

भो.ब. = भोट बर्मेली

मै. = मैथिली

वि. = विशेषण

वि.वि. = विस्मयादिबोधक

विभ. = विभक्ति

सं. = संस्कृत

संयो = संयोजक

स.सं = सङ्कर संस्कृत

सर्व. = सर्वनाम

हि. = हिन्दी

हे. = हेर्नुहोस्